

BÜYÜK SELÇUKLULAR İMPARATORLUĞUNDA OĞUZ İSYANI (1153)

Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

Tarih Asistanı

Biz bu makalemizde devlet kuran (Selçuklular İmparatorluğu) ¹ve bunun neticesi olarak yurt yapan (Kuzey İran ve Anadolu) Oğuz istilâ ve göçlerinden değil, ²sadece - tarihin garip bir tecellisi olarak - kendi soydaşlarının kurduğu Büyük Selçuklular İmparatorluğunun yıkılmasında başlıca âmil olan Oğuz isyanından bahsedeceğiz.

Orta Çağlar Türk tarihinin hemen hemen bütün meseleleri gibi, bu hususta da şimdiye kadar ayrı bir incelemenin neşredilmemiş olduğunu söyleyebiliriz ³. Yalnız bazı Türk ve yabancı ilim adamlarının eserlerinde, dolayısıyla bu isyan hâdisesinden de bahsettiklerini söylemeliyiz ⁴ Büyük Selçuklu hükümdarı "Sultan Sancar ve zamanı,, adlı eserimizi hazırlarken elimize geçen ve ilim alemince bilinmeyen veya bilinip de faydalanılmamış olan vesikalara dayanarak, bu büyük, fakat

¹ Dünya tarihi çerçevesi içindeki rolü günden güne daha iyi anlaşılın (msl. bk. Sauvaget, *Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman*, Paris 1943, 140) bu büyük Türk imparatorluğunun kuruluşu hakkında, - Fuad Köprülü'nün, Osmanlı imparatorluğunun kuruluşuna dair (Paris 1935; «Fransızca») yazdığı mühim eser gibi bir eserin mevzuu aydınlatmağa kâfi malzemenin bulunmasına rağmen henüz yazılmamış olmasını teessürle karşılamak lâzımdır. Bu hususta şimdilik bk. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, GMS NS V London 1928.

² Kuzey İran için bk. A. Zeki Velidî Togan, Türkçe islâm Ansiklopedisi, *Azerbaycan maddesi*, Fuad Köprülü, aynı yer, *Azerî maddesi*. Anadolu için bk. Mükrimin Halil Yinanç, *Selçuklular devri Türkiye Tarihi*, İstanbul 1944.

³ Bu münasebetle Türk Tarihini araştırma anlayışımızı açıklamak istiyoruz: Her şeyden önce Türk Tarihi'nin her meselesi üzerinde ayrı ayrı, mevcut bütün kaynakları sistemli bir şekilde kullanmak suretiyle mufassal, tahlilî incelemeler yapmadan, desteği olmayan veya eksik olan büyük hükümler vermek taraflısı değiliz. Zaten ilimliğinden -biraz da haklı olarak- şüphe edilen Tarih'in "faraziyeler ve nazariyeler,, yığını haline getirilmemesi kanaatindeyiz. Bu fikrimizi bu dergi'de yapacağımız "eser tanıtma ve tenkitleri"nde misallerle izah etmek fırsatını bulacağımızı umuyoruz. Bu suretle bizden, münferit misalleri zaman ve mekân mefhumunu unutarak alabildiğine yayan arkadaşlar gibi, ölçüsüz hükümler - ne gibi sıkı metot kayıtları ile bağlı olduğumuzu düşünerek- beklememelidir.

⁴ Bk. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, indeks; *Oçerki istorii türkmenskoğo Naroda* (Türkmen Tarihine dair monografi ; «Türkmeniya» dergisi I, Leningrad 1929; - Prof. Abdülkadir İnan'ın Türk Tarih Kurumu için yaptığı tercümeden faydalanılmıştır). Bilhassa Prof. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, Belleten XXVIII 481-482 ve *Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri*, Belleten XXVIII 274, 279, 281, bu isyan hareketinin hukukî mahiyetini iyi aydınlatmıştır.

"mahiyet ve şümulü henüz iyice anlayılamıyan,,⁵ isyan hareketini incelemek istiyoruz.

Muhtelif Oğuz kabile ve boylarının muhtelif âmillerle "uç,, lara doğru akın etmelerine ve yerleşmelerine rağmen, meselâ Melikşah (1072-1092) zamanında İran'da ve tabii doğu taraflarında, yani İmparatorluğun yerleşik tebaası yanında Oğuz kitlelerinin bulunduğunu bildiğimiz gibi⁶, daha sonraları meselâ Sultan Sancar (1117-1157) zamanında Horasan'da ve doğusunda göçebe Oğuz (Türkmen) kabilelerinin yaşadığını biliyoruz⁷. Esasen XI-XIII. asırlarda "Doğu-Iran'ın bir Oğuz vatanı olduğu,, M. Fuad Köprülü tarafından ortaya konmuş bulunmaktadır⁸.

M. Fuad Köprülü'ye göre, XII. asırda Karlukların tazyikile Mave-râünnehr'den Belh civarına gelen bu Oğuzlar'ın⁹, imparatorluk hududları içinde ve onun hakimiyeti altında yaşarken-hiç olmazsa isyanlarının arifesinde - gerek devletle, gerekse İmparatorluğun yerleşik tebaası

⁵ F. Köprülü, Belleten XXVII 480.

⁶ Bu hususu, büyük Selçuklu veziri Nizam-ül-mülk'ün *Siyasetnâme* adlı eserinde, Türkmenler'e karşı takip edilmesi gereken siyaset hakkındaki ifadesinden açık olarak anlıyoruz. Ona göre, sayısı pek çok olan bu Türkmenler imparatorluğa güçlükler çıkarmışlar ve çıkarmakta iseler de, devletin kuruluşunda büyük hizmetleri olmuştur. Onları memnun etmek üzere, 1000 ve daha fazla türkmen çocuğunu saraya alarak « *gulâm sistemi* »ne göre terbiye etmelidir. Bu yapıldığı takdirde, Türkmenler'in devlete karşı duydukları nefret zail olacaktır (Halhali nşr. Tahran 1310 şemsî-hicrî, s. 73). Bir çok bakımlardan çok mühim olan bu kayıt, bizim burada ispat etmek istediğimiz husus için, hiç bir tefsire hacet bırakmayacak kadar açıktır. Göçebe Türkmenler meselesinin Selçuklu divanını ne kadar meşgul ettiği hakkında bk. Barthold, *Turkestan*, 309.

⁷ Msl. Müntecib-üddîn Bedî, *Atebet-ül-ketebe*, 77 -79 b; 81 b - 82 a. Kahire, Mısır Millî kütüphanesi yazmalarından (No. 19-6292) olup, Türk Tarih Kurumu tarafından bizim için getirilen bu mecmua Selçuklu devri tarihi için fevkalâde ehemmiyetli bir kaynaktır. İlim âlemine ilk defa Muhammed Kazvinî tarafından tanıtılan bu mecmua (bk. *Bist makale* 156-166) nun hazırladığımız geniş bir tahlilinde, şimdiye kadar hiç ele alınmamış olan «*Selçuklu Diplomatiği*» ile,-sadece malûm kroniklere istinaden yapılan ve ister istemez eksik kalan- «*Selçuklu imparatorluğu teşkilâtı*» hakkında mufassal malûmat verdik. Hazırlamakta olduğumuz «*Sancar devri müesseseleri tarihi*» adlı eserimizin belli başlı malzemesini teşkil ettiğini de ilâve edelim. Benim için bu mecmuayı getirten Türk Tarih Kurumu'na minnetlerimi sunmayı borç bilirim.

⁸ *Osmanlı İmparatorluğunun Etnik menşei meseleleri* Belleten XXVIII 281.. Bu hükmü hangi delile dayanarak verdiğini bilemiyoruz. Barthold ise Karahıtaylar'a yenilmesinden faydalanan Atsız'ın, paytahtı Merv'i yağma etmesinin intikamını almak üzere, Hârezm'e sefer yapan Sancar'ın bu uğraşmasından da Buhara'yı yağma etmek suretiyle (1144) Oğuzlar'ın faydalandığını söylüyor. Yani ona göre Oğuzlar'ın Belh'e doğru inmeleri bu suretle başlamıştır (*Turkestan* 327). Elimizde delil bulunmamasına rağmen, Oğuzlar'ın Belh dolaylarında gözükmelerinde Karahıtaylar'ın Sancar'ı yenerek Mave-râünnehr hâkimiyetini ellerine geçirmelerinin tesiri olduğu ileri sürülebilir.

⁹ Aynı eser, 279.

(reâyâ) ile karşılıklı münasebetlerini belirtecek kayıtlara elimizdeki o devre ait oldukça bol resmî vesikalarda maalesef raslıyamıyoruz. Ancak Hazar denizinin güney-doğu bölgelerinde, Gürgân (Arapça: Cürçân) daki göçebe Türkmenlerle ilgili büyük Selçuklu divanından çıkma fermanların, bir çok bakımlardan aynı şartlar içinde yaşadıkları için hiçbir metod hatasına düşmek tehlikesinden korkmaksızın, Belh dolaylarında yaşayan bu Oğuz kitlelerine karşı merkezin resmi görüş ve telâkkileri hakkında da bir fikir verebileceğini ileri sürebiliriz. Bununla devletin, hiç olmazsa Türk göçebeleri hakkında aynı siyaseti takibettiğini söylemek istiyoruz. Münteceb-üddin Bedî'in "müşaat,,ı içinde Gürgân Türkmenleri üzerine "Şahne,, tayini hakkındaki iki "menşur,, dan¹⁰ ele aldığımız mevzu ile ilgili olarak, başlıca şu neticeler çıkar:

1— Devlet bu Türkmenleri nazarı bakımdan diğer "reâyâ,,dan farksız telâkki ediyormuş gibi görünüyorsa da, hakikatte - iç idarelerinde reislerinin emrinde - tamamen müstakil oldukları şüphesizdir. Çünkü bunlar üzerine tayin edilen "şahne,,lerin selâhiyetinin başka her hangi vilâyete tâyin edilen "şahne,,lerinkinden çok daha az ve mahdut olduğu, bu iki çeşit menşurun¹¹ en sathi bir tetkiki neticesinde bile anlaşılıyor¹².

Türkmenler üzerine tâyin edilen "Şahne"nin belli başlı vazifesi, devleti kabile reisleri nezdinde temsil etmek, devletle bu reisler arasın-

¹⁰ Bk. Münteceb-üddin Bedî, *Atebet-ül-ketebe*, 77 b • 79 b ; 81 b - 82 a.

¹¹ Menşur'un başka bir nüshasındaki başlık bile bu bakımdan dikkate şayandır: Türkmen kumandanlarının üzerine şahne tayini hakkında Emir (*Misâl-i şahnegi-i sâlâran-ı Türkmânân*) (Bk. Rosen, *Les Manuscrits Persans de l'Institut des Langues Orientales*, Petersbourg 1886 s. 150). Bu inşâ mecmuasındaki Türkmenler'le ilgili vesikalar (bu vesika da dahil), Volin, Romaskeviç ve Yakubovskî'nin nezareti altında neşredilen *Materiali po istorii Türkmen i Türkmennii I* Leningrad 1939 (Türkmen ve Türkmenistan tarihi hakkında malzemeler) adlı eserde neşredilmiştir (s. 314—320). Bu eser hakkında Abdülkadir İnan'ın yaptığı çok kısa ve eksik tanıtıma bakınız (Belleten XXXI 474-476).

¹² Görüldüğü gibi, Türkmenler üzerine, daha doğru ifade ile, reisleri üzerine tayin edilen şahne'nin, göçebe olmalarının tabii neticesi olarak, bir merkezi olmadığı halde, her hangi bir eyâlete tayin edilen şahne'nin mutlaka bir merkezi vardır. Bu dış farktan başka aralarında mâhiyet bakımından olan fark hakkında bk. *Atebet-ül-ketebe*, *Tefvîz-i şahnegi*, 58 b- 60a; *Menşur-i eyâlet ve şahnegi-i Belh*, 71 b- 77 b .

1. Tayin edildiği bölgede asayîşi temin etmek.

2. Halkın bütün idari işlerini (*mesâlih*) görmek.

3. Adaletin tatbikini temin etmek.

4 Her ne taraftan gelecek olursa olsun reâyâ'yı zulümden korumak (ordu mensupları, yolcular, müfsitler, bilhassa ayyarlara karşı).

5. Bütün sivil memurlar (*hâcegân*) ileri gelenler, « meşâyih ve eimme», seyidler, âlimler emrindedir.

6. Vilâyetin her iş kendisine aittir.

7. Emrinde askerî kuvvetler vardır.

Tarihî kaynaklarda şahne'nin vazife ve salâhiyetleri hakkında pek çok malzene vardır. Tafsilât, «Sancar devri müesseseleri tarihi» adlı eserimizdedir.

daki irtibatı temin etmek, otlak ve sulama yerlerini tayin etmek, (tabii yerleşik unsurlara karşı) uygunsuz hareketlerde bulunmalarını önlemek ve nihayet devlete olan vergi borçlarını zamanında tahsil etmekten ibarettir.

2— Bizce asıl mühim olan cihet, göçebelere iktisadî bakımdan şehir iktisadiyatının bir tamamlayıcısı olarak görülmesidir. Bunların hayvan ve eşyalarının meskûn insanların refahını arttırmak bakımından faydalı olduğu açıkça ifade edilmiştir¹³. Bunda şüphesiz hakikatin hissesi vardır. Ancak bu sözlerin arkasında göçebelere yerleşik halka karşı müdafaa maksadının saklı bulunduğunu da sezmemek mümkün değildir¹⁴. Bu izahatın, Fuad Köprülü'nün, Oğuz kabilelerinin kendilerini doğrudan hükümdarların şahsına bağlı telâkki ettikleri hakkındaki fikrini esas itibarile teyit ettiğinde şüphe yoktur¹⁵. Devletin görüş ve telâkkisinden maksadın, daha ziyade hükümdarın şahsi görüşü olduğunu kaydetmek gerekir¹⁶. Yoksa sivil teşkilât mensuplarının göçebe Türkmenler (Oğuzlar) için de hiç olmazsa aynı derecede menfi görüş sahibi olduklarını söyleyebiliriz. Nitekim ekserisi İranlı olan ve yerleşik halkın fikirlerini aksettirdiklerinde şüphe bulunmayan Selçuklu devri kronikçilerinin umumiyetle Türkler hakkındaki kanaatleri müspet değildir. Aynı kanaati göçebelere karşı olduğu kadar ve ondan da fazla devletin askerî teşkilatındaki kumandan ve askerlere karşı beslediklerini unutmamak lâzım. Bu husus, ekserisi yerli İranlı unsurdan teşekkül eden sivil teşkilât mensuplarıyla, çoğunu Türklerin teşkil ettiği askerî teşkilât mensupları arasındaki rekabeti ilgilendiren bir meseledir ki konumuzla doğrudan ilgili olmadığından, burada buna temas etmeyeceğiz. Selçuklu ordusunun Türkmenler'e karşı durumunu da biraz ilerde ele alacağız.

İmparatorluğun Oğuz göçebelere, göçebelere de imparatorluk hakkındaki karşılıklı görüş ve telâkkilerini belirttikten sonra, bu isyanın baş göstermesi arifesinde Selçuklu imparatorluğunun içinde bulunduğu şartları ve onun kuvvetli ve zayıf taraflarını açıklamak meseleyi başka bir bakımdan aydınlatmak için faydalı olur.

Sultan Sancar'ın başında bulunduğu Büyük Selçuklu imparatorluğunun tarihinde Katvan savaşı (9 Eylül 1141) nın bir dönüm noktası

¹³ Maverâünnehr'de ve Hârezm'de muayyen zamanlarda toplanarak yerleşik halkla ticaret yaptıkları merkezler hakkında bk. Yakut, *Mu'cem-ül-büldân*, Avrupa tabı III 366 ve IV 714.

¹⁴ Yerleşik İran unsuru ile göçebe Türk unsuru arasındaki menfaatlara uzlaştırılamazlığı meselesi ve devletin aldığı durum hakkında bk. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* 309-310. Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I, 1931, 227-27.

¹⁵ Bk. *Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Mes'eleleri*, Belleten XXVIII, 273-4; ayrıca bk. Belleten XXVII 481.

¹⁶ Bk. aynı yer. Büyük âlim, kendisine mahsus görüşüyle, Selçuklu idaresi-Oğuz kabileleri münasebetlerini keskin hatlarla çizmiştir.

olduğunu kabul edebiliriz. Bu tarihe kadar, Gazneliler ve Karahanlılar devletlerini himayesine alan, Hârezm'deki hâkimiyetini devam ettiren, Irak ve Türkiye Selçukluları'na yüksek hakimiyetini kabul ettiren¹⁷, haklı olarak yenilmez sayılan ve daha çağdaşları tarafından bile büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah çapında bir hükümdar olarak görülen¹⁸ bu Selçuklu imparatorunun, bu bozgunundan sonra Mâverâünnehr'de kendisine dost olmayan, fakat hududu payitahtının hemen ötesinden başlayan Karahıtaylar devletinin kurulmasıyla siyasî muvazenenin birden bire kendi aleyhine döndüğünü, hattâ bu büyük savaşın ceryan tarzına göre, bu yeni siyasî teşekkülün imparatorluğu için büyük bir tehlike olduğunu farketmemesine imkân yoktu¹⁹. Nitekim Selçuklu hâkimiyetinden çıkmak için hiç bir fırsatı kaçırmayan Hârezmşah Atsız'a karşı bu savaştan sonra kati neticeli bir harekete geçmemesini de kısmen bu tehlike ile izah etmenin yanlış olmayacağını düşünüyoruz²⁰. Bundan başka yine bu bozgunundan sonra şimdiye kadar karşılaşmadığı böyle bir durum karşısında "taarruz siyaseti,, gütmediğini görüyoruz. Karahıtaylar'a karşı bir daha sefer açmadığı gibi, Hârezmşahlar'a karşı da, taarruza uğramadıkça, yani mecbur kalmadıkça, savaş tertip etmediğini biliyoruz²¹.

¹⁷ Sancar'ın imparatorluğun doğu taraflarına, hele Mâverâünnehr'le Hârezm'de hâkimiyetinin devamına ne kadar ehemmiyet verdiğini anlamak için « *Sultan Sancar ve zamanı* » adlı eserimize bakınız.

¹⁸ Bk. *Divan-ı Hakânî*, nşr. Ali Abdürresûlî, Tahran 1316, *endeks-*

¹⁹ Karahıtaylar'dan çekindiği için Hârezmşahlar'a karşı savaş açmadığını *ibn-ü l-Esîr* de açık olarak ifade etmektedir (Tornberg nşr. X 59). Bu savaşın Sancar'ın prestiji üzerine yaptığı tesir hakkında bk. Barthold, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Berlin 1935, 123.

²⁰ Onun Selçuklu imparatorluğuna karşı durumu ve türlü isyanları hakkında şimdilik bk. Barthold, *Turkestan* 323-331. Atsız'ın *Katvan* bozgunundan önce yaptığı isyanı (1138) bastırıldığı zaman, aldığı cezrî tedbirle (yakaladığı oğlunu hemen öldürtmüş, Hârezm'e yiğeni Süleyman'ı vali olarak tayin etmişti), bu bozgunundan sonraki tecavüz ve isyanlarını (1143-4 ve 1147-8) önlediği zaman aldığı «idare-i maslahat» tedbirleri arasındaki farkları - Sancar'ın başarılı devlet idaresi, ince siyaseti gözönünde tutulursa-sadece tesadüf eseri saymağa imkân yoktur. Hele üçüncü tenkil savaşında (1147/8) bir Zâhid'in aracılığı ile imzalaşmaya razı olduktan sonra, itaatini göstermeğe gelen Atsız atından inerek, Sancar'ın önünde yer öpmesi gerekirken, at üstünde başını eğerek selâmlamış ve hiç birşey söylemeden bırakıp gitmiştir. Yüksek hâkimiyetine gösterilen en ufak dikkatsizliğe karşı, hükümdarlık telâkkisi icabı, çok hassas olduğunu bildiğimiz Sancar'ın kendisini tatmin edilmiş saymasına imkân yoktur (bk. Cüveynî II, 10; Barthold, aynı eser 328).

Atsız'ın Hârezm ötesi göçebelerine karşı kazandığı zaferleri biliyoruz. Bu «idare-i maslahat» siyasetinde, şeklen de olsa hâkimiyetini tanıyan Hârezmşahlar'ı yâkinca, Mâverâünnehr tarafında olduğu gibi, daha çetin, harpçi unsurlarla sınırdaş olmaktan çekindiğinin de âmil olduğunu unutmamak lâzımdır,

²¹ Sancar'ın bu siyaset tarzı, aşağıda Oğuzlar'a karşı niçin ancak kumandanlarının daimî israriyle sefer açmağa razı olduğunu izah etmek hususunda işimize yarayacaktır.

"Müdafaa siyaseti,, takip etmesinin sebeplerini, her biri Selçuklu imparatorluğu ile hemen hemen aynı kuvvette bulunan bu iki siyasi teşekkül tarafından kendisine karşı Katvan savaşı sırasında kendiliğinden meydana gelen bloka benzer, hem bu sefer plânlı bir blok teşkil edilmesi ihtimalini gözönünde tutmasında arıyabilir miyiz? Böyle bir ihtimali dikkate almışsa, Sancar bu gibi menfi tedbirler dışında bu iki devletin - veya daha başkalarının - müşterek taarruzuna uğramamak, hattâ aralarını açmak için ne gibi müspet tedbirler almış ve çarelere baş vurmuştur? Bu suallerin cevabını ancak Sıbt ibn ül-Cevzî' de bulmaktayız²². Ona göre, Sancar'ı yenen yalnız Karahıtaylar değil²³, bunlarla birlikte Hârezmşah ve Oğuzlar'ın teşkil ettiği bir birlik²⁴. Bu mağlubiyetten sonra Karahıtay "Hakanı,, memleketine, Hârezmşah da Harezme dönmüştür. Oğuzlar ise, Semerkant ile Ceyhun nehri arasındaki sahaya emin bir şekilde inmişlerdir. Sancar kendisine yapıları unutmamıştır ve aralarındaki meseleler de askıdadır. Harezmşah'la uzlaşan Sancar²⁵, aşağıda bahis mevzuu edeceğimiz gibi, Oğuzlar'a karşı Kamac'ın kumandasında bir ordu göndermiştir²⁶.

Sıbt ibn ül-Cevzî'nin verdiği bu malûmatın - bilhassa kronoloji bakımından - hatalı olduğu şüphesizdir. Fakat onun verdiği bu bilginin ehemmiyeti, Sancar-Oğuzlar ihtilâfını, yalnız Sancar'la Oğuzlar arasında geçen mücerret bir vaka olarak almayıp, Sancar'ın, Karahıtay ve Hârezmşahlar'la olan münasebeti çerçevesi içinde ve onların bir parçası olarak ele almasında yani - o zamanın Devletler arası münasebetindeki - hakikî yerine irca etmesindedir²⁷.

22 *Mir'ât üz-zamân fî tarih il-a'yân*, İslâm ve Türk Eserleri Müzesi No. 2125-2141, Yunûnî yzm. XII 223 ab. Jewet nüshasında (C. XIII) bu kısım noksandır. Selçuklu tarihinin bu en mufassal kaynağı hakkında Claude Cahen'in şu mükemmel eserine bk. *La Syrie du Nord à l'Epoque des Croisades*, Paris 1940 64-5. İstanbul yazmaları hakkında bk. Claude Cahen, *Chroniques arabes... dans les Bibliothèques d'Istanbul*, REİ 1936, IV 339. Bu eşsiz kaynaktaki Selçuklular'ın kuruluşuna dair -başka hiçbir kaynaktaki bulunmayan- geniş malûmatı, « *Tuğrul Bey ve zamanı* » hakkında hazırlıyacağımız «*monographie*» de. kullanmak fırsatını bulacağız.

²³ Metinde «*Hakanu Melik it-Türk*» diye geçiyor. Bununla -Kara Hanlılar'ın değil- Karahıtaylar'ın keşfedildiği şüphesizdir. Nitekim Katvan savaşından bahseden aynı müellif onları «*kâfirü Türk*» diye zikretmiştir (*Mir'ât üz-zamân*, XII 195 a).

²⁴ Barthold'a göre, Sancar'a karşı Karahıtaylar'ın yardımını isteyen Oğuzlar değil, Karluklar'dır. Yalnız bunlar arasında Oğuzlar'ın da bulunabileceği düşünülebilir.

²⁵ Bununla Sancar'ın 1147/48 tarihli Hârezm seferi kastediliyor. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Sancar'ın, Atsiz'a karşı neden bu kadar müsamahalı davrandığını daha iyi anlıyoruz.

²⁶ *Mir'ât üz-zamân*, aynı yer.

²⁷ Bu tez kabul edildiği takdirde, Sancar'ın Katvan bozgunundan faydalanarak Merv'i istilâ eden Hârezmşah'a karşı tertip ettiği intikam seferi esnasında Oğuzlar'ın Buhara surlarını yıkmalarının manası daha iyi anlaşılıyor. Barthold, bunun, Hârezm seferi ile olan ilgisini kavramış, fakat elinde delil bulunmadığı için bundan şümüllü neticeler çıkaramamıştır (bk. aynı yer). Bu görüşümüze, Oğuzlar'la yapılan savaştan

Buna bu sırada, bilhassa Sancar'ın Hârezmşahlar'la mücadelesi esnasında kuvvetlenip, muvazene âmili olarak ortaya çıkan Gurlular devletini de ilâve edersek tabloyu tamamlamış oluruz²⁸..

Verdiğimiz bu izahatın Büyük Selçuklu imparatorluğunun içinde bulunduğu oldukça nazik şartları, buna karşı büyük hükümdar Sancar'ın takibettiği ince ve hesaplı siyaseti kâfi derecede ve mevzumuzla ilgisi nisbetinde belirttiğini sanıyoruz. Diğer taraftan, Oğuz şeflerinin, imparatorluğun bu durumunu bidiklerini ve bundan kendi lehlerine istifade etmek istediklerini gösteren emmareler vardır²⁹. Bu suretle kendimize göre bir görüş ve metodla bu mühim meselenin derin ve uzak sebeplerini de izah ettiğimize kani bulunuyoruz.

sonraki siyasî şartları ayrı bir yazımızda incelerken daha da desteklemek fırsatını bulacağız. Nitekim Hârezmşah Atsız ile Oğuzlar arasındaki münasebetin daima dostane olduğu hakkında elimizde deliller vardır (bk. Barthold, *Türkmen Tarihinin dair Monografi*, «rusça» 34; Hârezmşah'ın 1156 tarihinde Oğuz başbuğu Tütî-Bey'e yazdığı bir vesikaya istinaden. Mektubun aslı için bk. Reşîd-ü d-dîn Vattavat, *'Arâis-ül-havâtir ve Nefâis-ün-nevâdir*, Ayasofya ktbh. No. 4015. vr. 24b. Barthold, Atsız'ın Oğuzlar'la münasebetine ait kısmını, Rusça «Moğol istilâsı zamanına kadar Türkistan» adlı eserinin I. cildi olarak neşrettiği metinler'in içine almıştır: s. 28 ; ayrıca Rosen, adı geçen eseri, 152). Yalnız Hârezmşahlar Tarihi için değil, «teşkilât tarihi» ve «Türk diplomatikti bakımından da fevkalâde mühim olan bu münşeatın İstanbul nüshalarını bulmak şerefi kıymetli arkadaşımız Adnan Erzî'ye aittir, İstanbul yazmalarına göre mükemmel ve ilmi bir "edition criticaenni yapan arkadaşımızın Türk Tarihi için büyük hizmet olacak olan bu eserini bir an önce neşretmesini bekliyoruz. Ayasofya yazmasını benim için Anadolu'dan getirten Milli Eğitim Bakanlığı Kütüphaneler Müdürü Sayın Aziz Berker'e minnetlerimi, istifade etme müsaade eden genç arkadaşımıza da teşekkürlerimi ifade etmeyi borç bilirim

²⁸ Bu hususta bk. Longworth Dames, Eİ, *Ghorides* maddesi. Başlangıçta Gur meliklerini kendi tarafına kazanmak üzere, tabii Gazneli Behramşah'a karşı "himaye eden Sancar, daha sonra, Alâü d-din Cihânsûz'un kuvvetler muvazenesini bozacak şekilde kuvvetlenmesi üzerine, hele Gazne'yi yerle bir ettikten sonra Gur hükümdarına karşı sefer tertibine mecbur olmuştur (1152-3). Bilindiği gibi, Nâb savaşında mağlûb ve esir edilen Alâ ü d-din, Sancar'ın teveccühünü tekrar kazanarak, mevkiini muhafaza etmeğe muvaffak olmuştur. Hârezmşah'la uzlaşma sebeplerinden biri, belki en mühimi budur. Bu sırada Selçuklu-Gurlular münasebeti hakkında ayrıca bk. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi* I, 252-53. Bu sırada batıya geline, aile âzası hakkındaki hâkimiyet telâkkisi çerçevesi içinde Sancar'ın yüksek hâkimiyetini tanıyan Irak Selçukluları ile dünyevî hâkimiyetini tekrar elde etmek isteyen Halifelik arasında, daha Katvan savaşından önce devam edegelen Halife-Sultanlar mücadelesi biraz daha şiddetlenerek seyrine devam etmiştir. İbn-ül-Esîr'e göre, bu savaştan sonra Rey'i yeğeni Irak Selçukluları hükümdarı Mesud'a iade etmiş, taarruz karşısında kaldığı vakit yardımına koşmak üzere ordusu ile burada beklemesini emretmiştir. O da bu emri yerine getirmiştir. Aldığı bu tedbir, onun her an yeni bir hücumu maruz kalabilmek ihtimalini gözönünde tutarak, ona göre tedbir aldığını gösterir (Tornberg nşr. X 52). Bu savaşta uğradığı insan kaybı dikkate alınırsa, İbn-ül-Esîr'in bu ifadesi doğru olarak kabul edilebilir.

²⁹ Bu isyan hakkında kendisinden en çok faydalandığımız Hasan b. Şahâb ü d-din Yezdî, « *Oğuz fitnessi* » nin sebeplerini sayarken en başta, Sultan'ın

Oğuz kitlelerinin, yukarıda temas ettiğimiz gibi, Buhara kalesini tahrip etmelerinden sonra cezalandırılıp cezalandırılmadığını bilmediğimiz gibi, buradan Belh çevresine ne zaman indikleri³⁰, Selçuklu hâkimiyetine nasıl ve ne şartlar altında girdikleri hakkında da bir bilgimiz yoktur. Yalnız Gurlu - Selçuklu savaşlarında (547 = 1152/53) Selçuklu imparatoru Sancar'a karşı savaşan ve savaş sırasında Selçuklular tarafına geçen Oğuzlar'ın, bu Oğuzlar olduğu anlaşılıyor³¹.

Zengin reislerinin³² idaresinde Bozok ve Üçok diye iki boya ayrılmış olarak Belh civarında, Huttelân otlaklarında göçebe halde yaşayan Oğuzların isyan etmeden önce, Sultan'ın mutbahına yılda 24000 koyun

ihtiyarladığından, yeni yetişmiş genç kumandanlarla Kamac gibi ihtiyar kumandanları arasında mevki ve nüfuz mücadelesinden bahsetmektedir (*Cami üt-ievarih, Fatih Kibh. 4307*, vr. 19 b; biz yerleri, Mükrimin Halil Yınanç nüshasına göre göstereceğiz).

Sancar devri hakkında en mufassal malûmatı veren Hasan Yezdî'ye dair bilgimiz şimdilik Timur'lular devrinde yaşadığı ve toplama olan eserini Şahrüh adına yazdığıdır (bk. 6a). Bizim gördüğümüz ve istifade ettiğimiz Sancar devrine ait kısmı, bazan manzum, bazan de mensur olarak yazılmıştır. Bilhassa manzum parçaların, Emir Muizzî tarafından Sancar adına yazıldığını bildiğimiz *"Sancar-nâme"* (bk. *Mücmel üt-tevarih ve'l-kısas*, Melik üş-şuarâ Bahar nşr. 412; İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, Abbas İkbâl nşr. II 54, 72) adlı eserden alınmış olduğu, içinde geçen bir kayıttan da anlaşılıyor (bk. 4a). Verdiği malûmat, elde bulunan belli başlı kaynaklar tarafından teyit edildiğinden, istifade etmekten çekinmedik. Meselâ *"Oğuz isyanı"* hakkında en geniş malumat veren Râvendî'ye bazen kelime kelime uyduğu gibi, içinde geçen Selçuklu kumandanlarının adları, resmî vesikalarda, bilhassa *Atebet ül-kelebe'de* de geçmektedir.

Bu yazmanın Sancar devrine ait kısmını elinde bulunan nüshadan kopye etmeme müsaade eden Prof. Mükrimin Halil Yunan'ca minnet ve teşekkürlerini sunarım.

³⁰ Buralara inmelerini kolaylaştıran âmillerin münakaşasını yukarıda yapmıştık. *

³¹ Tafsilât için bk. İbn-ül-Esir XI 117-118; ona göre, daha bu savaştan önce Kamac'la bu Oğuzlar münasebetlerde bulunmuşlardır: Karluklar'ın Mâverâünnehr'den koğması üzerine, Oğuzlar'ı Toharistan'da hüküm süren Zengî b. Halife adlı birisi, aralarında düşmanlık bulunan Kamac'a karşı kullanmak için davet etmiş, fakat; Kamac'la yaptığı savaşta, -daha önce kararlaştırıldığı gibi- Kamac tarafına geçmişlerdir. Savaşın kendi lehinde neticelenmesinde rol oynayan Oğuzlar'ı, iktalar vermek, otlaklar göstermek suretiyle mükafatlandırmıştır. Fakat Gır hükümdarı Alâüddin Cihânsûz ile yaptığı savaşta Gurlular tarafına geçmek suretiyle aynı oyunu Kamac'a da oynamışlar ve Belh'in elden çıkmasına sebep olmuşlardır. Ancak, Sancar'ın bu Gurlu hükümdarı ile yaptığı ve Alâüddin'in esir alınmasıyla biten savaşta da, diğer türk kabileleri ile beraber, Sancar tarafına geçmek suretiyle zaferi kolaylaştırmışlardır. Gene ona göre, Gurlular'la yapılan anlaşmadan sonra Toharistan bölgesinde kalmışlarsa da, Kamac oğuzlar" a karşı düşman olmaktan devam etmiştir. Aşağıda anlatacağımız harekâtında bunun da tesiri olmuştur. Bu Sancar-Gurlu savaşı hakkıca bk. Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî*, Raverty tere. I 357 vd.

³² Hasan Yezdî'ye göre bu sırada başlarında Grub (?), kardeşi Tûtî (Dudu) ve Mahmud Sayyâd bulunuyordu (vr. 19 b). İbn-ül-Esir'de bunlardan başka Dinar, Bahtiyar, Arslan Çağrı (aslında :>•*) bulunduğunu söylemektedir (XI 116) (Grub adı başka bir kaynakta yoktur).

vermekle mükellef olduklarını biliyoruz. Bu sırada Belh vilâyetinin valisi bulunmasına rağmen imâd ü d-din Kamac'ın, hududları içinde yaşayan Oğuz kabileleri üzerinde herhangi bir salâhiyeti olmadığı görünüyor; imparatorun şahsına bağlı olmakla beraber, yarı müstakil bir hayat sürdürdükleri anlaşılıyor. Valisi bulunduğu vilâyetin asayişinden mesul olması gayet tabii olan Kamac'ın, biraz aşağıda göreceğimiz gibi, bir vergi tahsildarının Oğuzlar tarafından -ne sebeple olursa olsun- öldürüldüğünü haber alınca, yeni salâhiyet istemeden, yani kendisini onların üzerine "şahne,, tayin ettirmeden gereken tedbiri alamaması da bunu gösteriyor³³. Bununla beraber kaynaklarımızın çoğu ihtilâfın baş göstermesi sırasında Oğuzlar'ın bu bölgelerde çok zengin olan şeflerinin idaresinde oldukça sakin, yani yerleşik halka zarar vermeden ve tabii saraya karşı olan yükümlerini yerine getirerek yaşadıkları üzerinde müttetikler³⁴.

İlk anlaşmazlık sarayın mutbah nazırı (*han - sâlâr*) nın bu iş için gönderdiği tahsildarın (*muhassd*) koyunları tahsil ederken, güçlükler çıkarması, kanunsuz hareket etmesi, hatta Oğuzlar'a karşı "kimsenin söylemeğe cesaret edemediği,, sözler sarfetmesi, üstelik rüşvet istemesi yüzünden çıkmıştır. Fakat bu kendisinin hayatına maloldu: Onu gizlice öldürdüler³⁵. Bu hareketi icabettiren âmiller ne olursa olsun, bunu yaparken doğuracağı neticeleri düşünmediklerini kabul edemeyiz. Tahsildarın zamanında dönmediği görülünce mesele anlaşıldı. Fakat bilemediğimiz sebeplerle, meseleyi Sultan Sancar'a söylemeğe cesaret edemediler. *Hân-sâlâr* o yıla ait saray mutbahının et masrafını kendisi karşıladı. Bu sırada Kamac, Merv'e hükümdarın yanına gelmişti.

³³ Doğrudan hükümdara karşı isyan etmedikçe, her hangi bir vâli veya kumandanın tenkil hareketine girişmesi zor düşünülebilir. Daha Melikşah zamanında göçebelerin Devlet için ne düşündürücü ve halli müşkil meseleler çıkardığı h. bk. *Barthold*, *Turkestan GMS NS. V 309.* •

Bu hususta Nizam-ül-mülk'ün yukarıda naklettiğimiz sözlerine bakınız.

³⁴ R â v e n d î, *Rahat us-sudûr*, nşr. A b b a s İ k b â l (G M S N S II) s. 177 ; l b n ü l - E s î r, Tornberg nşr. XI 116 ; İ s f e h â n î, H o u t s m a nşr. *Recueil des textes relatifs à l'Histoire des Seldjucides*, II 281, Bu isyan hareketi hakkında en mufassal malûmatı veren H a s a n b. Ş a h â b Y e z d î, Oğuz reislerinin Kamac'ın hizmetinde olduğunu zikretmekte, yurt edindikleri her yerde yerli halka zulüm (*rene*) yaptıkları için K a m a c'ı onları tazyik etmeğe başladığını, Oğuzların ise onun hizmetinde bulunmaktan usanç ve nefret duyduklarını söylemektedir (*Cami üt-tevârih*, M ü k r i m i n H. Y ı n a n ç nüshası, 19 b.) Başka kaynaklarda verilen malûmatla tezat teşkil eden bu bilgiyi, ya daha çok öncelere ait olarak kabul etmek yahut ta şimdilik ihtiyatla telakki etmek lâzımdır.

Sonra, K a m a c'la Oğuz şefleri arasında bu çeşit dostça olmayan karşılıklı münasebetler olmuşsa bunu, tâbi-metbû münasebetleri olarak değil, müsavi şartları hâiz iki tarafın-tıpkı iki devlet münâsebeti gibi-münasebetleri olarak kabul etmek gerektiği kendiliğinden anlaşılır. Bu hususta biraz aşağıya bakınız.

³⁵ H a s a n Y e z d î, aynı yer.

Sultanın maiyeti (*haşiye*) ve *hân-sâlâr*, meseleyi ona açtılar³⁶. Yalnız ne maksatla açtıklarını, ayrıca teşvik edip etmediklerini, sonra meseleyi hükümdara açması için mi söylediklerini bilmiyoruz. Yalnız meselenin Kamac'a bildirilmesiyle, birinci safha, Oğuzlar'la Sancar'ın oldukça büyük bir memuru (*hân-sâlâr*) arasında geçen bir hadise, bu memurun kendi başına bu hadisenin mesuliyetini üzerine alamaması yüzünden belki de kapanmak ihtimali varken, daha büyük bir makama, devletin birinci derecede bir ricaline aksetmesiyle sona ererek ikinci bir safhanın açıldığını görüyoruz.

Bu safha Kamac'ın, bu hadiseyi Oğuzlar'ın istilâ peşinde koştuklarını³⁷ iddia etmek suretile büyütmesi ve Sultanı kendisini Belh valiliğine ek olarak bunlar üzerine *şahne* tayin ettirmeye ikna etmesiyle başlar³⁸. Bu tayin işinde onun saray mutbahına 24000 yerine 30.000 koyun vadetmesinin ne dereceye kadar müessir olduğunu bilemiyoruz. Yalnız *şahne'liğin* kendisine verilmesini temin etmek üzere Oğuzların kendi vilâyetine yakınlığını ileri sürdüğünü biliyoruz³⁹. Bu suretle mesele bu ikinci safhasında, imparatorun selâhiyet verirken doğuracağı müspet veya menfi neticelerini de gözönünde bulundurduğunu farzetmek

³⁶ Hasan Yezdi, 20a; Ravendi'de geçen (177) '*Hân-sâlâr*' kelimesinden başka *bukâvul* gibi Moğol devrinde sık sık Tasladığımız bir kelimenin Türkçe olduğunu bildiğimiz *şölenci* (L^M-i) kelimesi yanında Hasan Yezdi'nin eserinde geçmesi, onun birçok noktalarda Râvendî'ye uyan bu malûmatı, Moğol devrinde yazılmış bir eserden mi, aldığı, yoksa, Selçuklu devrinde de mi kullanıldığı hakkında bir şey söyleyemeyeceğiz. «Bukâvul» İstılahı hakkında bk. Muhammed b. Hinduşah, *Düstur-ül-kâtib fi tâyin il-merâtib*, Köprülü Ktbh, No. 1241, 178a.

Bu iki tabir hem Râvendî'de (aynı yer), hem de Hasan Yezdi'de (aynı yer) geçmektedir ve umumiyetle verdikleri malûmat birbirinin aynıdır.

Hasan Yezdi'ye göre, tahsildar gelince, Oğuz şefleri, koyun verme işini savsaklamışlar, öte taraftan, Tahsildar söylediğimiz kanunsuzlukları yapmıştır.

İbn-ül-Esîr meselenin bu ilk safhasından hiç bahsetmemekte, doğrudan Kamac-Oğuz şefleri mücadelesine girmektedir (X 119).

³⁷ j'l t,xi J/:-* &£ " Ravendi aynı yer.
•üi-fı/ <çj>*>j ıAİ j^u » ®jt = Hasan Yezdi . »

³⁸ İmâd-üddin Kamac ile oğlu Alâ-üddin Ebû-Bekir'in müşterek olarak Belh valiliği hakkında bk. Münteceb-üddin Bedî, *Atebet-ül-ketebe* 34 b, 38 a ve 72 a, 72 b, 74 b, 75 a.

³⁹ İki rivayete dayanan İbn-ül-Esîr bir yerde (XI 116) Oğuzların usluğundan, dindarlığından, zekât verdiklerinden bahsederken başka bir yerde (XI 117) Kamac'ın hükümdardan Oğuzlar şahneliğini ısrarla istemesini daha esaslı sebeplere istinad ettiren malûmat vermektedir :

Oğuzlar Toharistan emîri Zengî'nin emrinde iken, vaâdlerle kendi tarafına çekerek yaptığı savaşta onu öldürmeğe muvaffak olan Kamac, onlara otlaklar göstermiştir. Fakat Gurlular'la Kamac arasında çıkan anlaşmazlıkta kendisini terk ettiklerinden, o Belh'i işgal eden Gurlular'ı ancak Sancar'ın yardımı ile kurtarmış ve mesele malûm şekilde halledilmiştir (XI 117-118). Kamac işte bu yüzden intikam almak istemektedir. Bizce asıl enteresan olan cihet, bu sırada Oğuzlar'ın etraftan gelenlerle çoğaldığı hakkındaki kayıttır ki bu gibi haller de Türk tarihinde görülegelen bir hadisedir.

yerinde olacağından, bir devlet prestiji halini almağa başladığını ileri sürebiliriz. Üstelik onun, bu sırada siyasî durumun imparatorluk için çok müsait olduğunu düşünmemesine imkân yoktu.

Belh'e dönen Kamac onlara bir *şahne* göndererek, öldürdükleri tahsildarın diyet (*resm-i cinayet*) ini istedi. Oğuz şefleri bu talebi red ettikleri gibi, kendilerinin Sultanın "*has raiget*"i olduklarını ileri sürerek, kimsenin emrine giremeyeceklerini söylediler. Hattâ tahkir ederek •kovdular.

Elde ettiği selâhiyetle, şüphesiz merkeze danışmadan, büyük bir ordu ile Oğuzlar'ı tedibe kalkışan Kamac ile oğlu Alâ-üd-dîn Ebu Bekir'in⁴⁰ savaştan onlar tarafından öldürülmesiyle meselenin ikinci safhası da kapanmış oldu.

Meselenin üçüncü ve en mühim safhasına gelince, hükümdarın tedib hareketini bizzat idare etmesinde, hepsi de Türk olan kumandanların İsrarının büyük rolü olduğu muhakkaktır. Onlara göre, "buna göz yummamalıdır, eğer mesele küçük görülerek hadleri bildirilmeyecek olursa, zulümlerini daha da arttıracaklardır,,. Bu Israr neticesinde' Sultanı nihayet ikna etmiye muvaffak oldular. Fakat, bunu duyan Oğuzlar telâşa düştüler. Üzerlerine yürüyen Kamac ile oğlunu savaştan vazgeçirmek için her hangi bir şekilde uzlaşma teklifinde bulunmayan ve savaşı derhal kabul eden Oğuzlar'ın Sultanın bizzat hareket ettiğini duyunca telâşa düşmeleri, uzlaşma çareleri aramaları bir çok bakımlardan manâlidir. Sultana elçi göndererek, daima tabii hükümdarın şahsına, itaattan geri kalmadıklarını, fermanları gereğince hareket ettiklerini, Kamac ocaklarına kastettiği için, aile ve çocuklarını korumak maksadile zarurî olarak karşı koyduklarını bildirdiler⁴¹. Meselenin halledilmesine çare olarak da, Kamac ile oğlunun ölümüne diyet olarak 100,000 dinarla 1000 Türk kölesi vermeği kabul ettiklerini ilâve ettiler⁴².Sultanın onlardan alacağı her kölenin, *Kamacı* (Kamac'ın

⁴⁰ E b ü B e k i r adı yalnız M ü n t e c e b - ü d - d i n 'de, H a s a n Y e z d i 'de ve I b n - ü l - E s i r 'de (XI 118) geçmektedir.

⁴¹ K a m a c 'i öldürmelerini mazur göstermek için ileri sürdükleri sebeplerin tatmin edicilik derecesini uzun uzun münakaşa etmek, bu yazımızın dar çerçevesi içine sığmaz. I b n - ü l - E s i r 'e göre, K a m a c 'in bu mağlûbiyetini duyan S a n e a r, Oğuzlara bir elçi göndererek tehdit etmiş, memleketini terketmelerini emretmiştir. Bu hareketlerinden dolayı özür dileyen Oğuzlar, onu kendilerine karşı sefere çıkmaktan vazgeçirmek ve mera'larında kalmalarını temin etmek üzere birçok hediyeler vermişlerdir. Kabul etmeyen S a n c a r, topladığı 100,000'den fazla ordusu ile onlara karşı yürümüştür (XI 116).

⁴² S ı b t İ b n - ü l - C e v z i 'ye göre (XII 223 b, ayrıca bk. İ s f e h a n i 283) ise her yıl 50,000 baş at ve deve (سبب) bir bu kadar da koyun vermeyi teklif ettiler (Para hususunda R a v e n d i ve H a s a n Y e z d i birbirinin aynı). S ı b t, hükümdarı kabul etmemeye teşvik edenin — oğlu ile birlikte öldürüldüğünü yukarıda gördüğümüz — K a m a c olduğunu söylemekle yanılıyor. Aynı hataya İ b n - ü l - E s i r de düşmüştür (XI 136).

H a s a n Y e z d i, köle sayısını da 100.000 olarak veriyorsa da, nüsha hatası olduğu muhakkaktır.

şahsına ve hatırasına bağlı köleler) olmasını teklif etmeleri, Oğuz reislerinin meseleyi halâ kendileriyle İmparatorluk arasında değil, kendileriyle nihayet muhatap saymaya mecbur oldukları bir kumandan arasında telâkki ettiklerini gösteriyor ki belirtmeğe değer.

Sultan ikinci defa olarak kendi soyundan olan bu Türklere karşı sefer etmekten vazgeçmiye hazırdır. Fakat kumandanlar onu âdeta icbar ettiler. İsrarlar karşısında ordusuyla yola çıktı. Tabii Merv-Belh istikametinde birçok nehirler (*heft-âb*) geçtikten, çok çetin yolları aştıktan sonra Oğuzlar'a yakın varınca kadın ve çocukları önde olmak üzere yalvararak karşıladılar. Para tekliflerini, miktarını arttırarak tekrar ettiler⁴³.

Üçüncü defadır ki Sultan-hem bu sefer merhamet ederek-dönmeğe razı olmaktadır⁴⁴. Bu defa kaynaklarımız, onun savaştan vazgeçerek dönmesine mani olmak üzere atının dizginlerine kimlerin yapıştığını adlarıyla bildirmektedir: Emir Müeyyed-i Büzürg⁴⁵, Yaran-kuş⁴⁶ ve Ömer Asamî⁴⁷.

Kim olduğu başka hiçbir kaynakta zikredilmeyen Müeyyed'in Oğuzlar'la savaşta ölen yukarıda adları geçen Kamac'la oğlu Ebubekir yerine Belh vali ve şahnesi tayin edildiğini, bu ikisinin torunu ve oğlu olduğunu öğrendikten sonra Sancar'ı Oğuzlar'a karşı savaşa zorlıyanların başında bulunmasının sebebi daha iyi anlaşılır. Şüphesiz gözleri önünde ceryan eden bu acıklı sahnenin orduyu teşkil eden Türk unsurunu üzerinde de tesir ettiği, Müeyyed'in ordunun ekseriyeti tarafından sevilmediği hakkında kaynaklar tarafından verilen malûmattan da anlaşılıyor⁴⁸. Bunun savaşın neticesi üzerinde de tesir ettiğini biraz aşağıda göreceğiz⁴⁹.

Böylece yakın sebeplerini de safha safha izah ettiğimiz savaşın Belh vilâyetinin neresinde olduğunu bilmiyoruz⁵⁰. Savaş tarihine gelince,

⁴³ Her evden 7 batman altın (heft men nukre); Hasan Yezdî 20 a.

⁴⁴ Bu malûmatı veren kaynaklar, daha fazla merkezin görüşünü aksettirdiklerinden Oğuzlar'ın bu ricalarında samimî olduklarını kabul edebiliriz.

⁴⁵ Tam adıyla, Emir-i İsfefsâlâr Merzubân üş-şark Müeyyed. Bk. Münteceb üd-dîn Bedî, 71 b-77 b.

⁴⁶ Hasan Yezdî'de şeklinde. Bk. Münteceb üd-dîn, 58 c-60 a, Cüveyn Şahnesi tayin edilmesi münasebetiyle. Tam adı, Seyf üd-din Yarankuş .

⁴⁷ Yalnız Râvendî'de geçiyor (Ömer acemi şeklinde). Enverî'nin hakkında bir kaç kasidesi olan Emîr'in bu olması mümkündür.

Bk. *Divan-ı Enverî*, Murad molla ktbh. No. 425, 104 a, 105 b, 108 b.

⁴⁸ Ravendî 179; Hasan yezdî 20 a.

⁴⁹ Bu yeni durum karşısında ordunun hiç olmazsa bir kısmının, soydaşları Oğuzları hükümdarlarına tercih ettikleri anlaşılıyor.

⁵⁰ Sibte ibn ül-Çevzî savaş yerini-adını söylemeksizin şöyle tasvir etmektedir: Çarpışmadan başka çare kalmadığını gören Oğuzlar, etrafı dağlarla çevrili ve içine tek bir yoldan girilebilen geniş bir saha ("*sahra*,"da çadırlarını (*harkâvât*) kurarak, savaş hazırlıklarına başlamışlardır (bk. XII 223 a). Ayrıca bk. İsfehani 282.

548 (1153) yılının muharrem (mart-nisan) ayında vuku bulduğu hakkındaki İbn-ül-Esîr'in ifadesini⁵¹ Barthold gibi⁵², Sem'ânî'nin elimize geçen yeni bir eserindeki⁵³ kayda göre⁵⁴ biz de kabul ediyoruz.

En az 40.000 çadırılık bir kitle olduğunu bildiğimiz Oğuzlar'ın⁵⁵ Selçuklu ordusu karşısında çarpışan silahlı kuvvetlerinin sayısını da bilmiyoruz. İbn-ül-Esîr'e göre Sancar'ın bu maksatla etraftan topladığı askerin sayısı 100,000 atlıdan fazla idi,⁵⁶

Bununla beraber, savaşın Amuderya'nın öte tarafında olduğunu, meşhur hicivci şair Kûşkekî-i Kayınî'nin Sancar'ın esir edilmesini hiev eden bir şiirinden öğreniyoruz (bk. Rıza Kuli, *Mecma ul-Fusehâ* 488).

Bu suretle Hasan. Yezdî'nin yukarıda geçen ifadesinin doğruluğu teyid edilmiş oluyor.

⁵¹ Bk. XI 116. Râvendî (s. 177) aynı yılın sonlarında vukubulduğunu soyuyorsa da, aşağıki notta belirteceğimiz gibi, yanlıştır.

⁵² *Turkestan* 329, Münakaşası için bk. yukarı.

⁵³ K it â b ü l - M ü n t a h a b , Topkapı Müzesi, Ahmet III Ktbh. No. 2953. İlk defa Hocam Fuad Köprülü, İstanbul kütüphanelerinde, Sem'ânî'nin bu ad da bir kitabı bulunduğuna dikkatimi çekmiş, Adnan Erzi de adı geçen kütüphanede olduğunu söylemişti. İçinde, şahsan temasta bulunduğu, derslerini dinlediği veya kendilerinden birşeyler sorduğu 1300 den fazla şeyhin hayatından bahseden bu eserin -Selçuklu devri kültür tarihi ve içtimaî tarih araştırmaları için- *Kitab-ül-Ensâb* gibi eserlerinin kıymet dereceleri de gözönünde tutulursa - ne kadar emsalsiz bir kaynak olacağı kendiliğinden anlaşılır. Hayatı ve eserleri hakkında bk. Broekelman I 329, Supp. I 564-5. Şeyhleri hakkında tilmizlerinin «*Mucemü şüyûh*» adlı eserler yazma adeti hakkında bk. *Kitab-ül-müntahab* 2a-2b; Kâtib Çelebi, *Kesf el-Zunûn* Yaltkaya nşr. II 1735. «Sancar devri müesseselsri tarihi» için kullandığımız bu eserden, biz ayrıca yazacağımız «*Oğuz istilâsı*» adlı yazımızda istilâ esnasında öldürülen din adamlarını ele alarak, bundan muhtelif bakımlardan "- muhtelif şehirleri hangi tarihte yağma ettikleri. bu şehirlerin uğradıkları insan kaybı vb, hakkında bazı neticeler çıkarmağa çalışacağız.

En geniş kaynak telâkkisine sahip ilim adamlarının bile ehemmiyet vermedikleri (Msl. Cahen, *La Syrie da Nord...* Paris 1940, s. 35; Sauvaget, *Introduction à l'Histoire*, Paris 1943, s. 41) bu çeşit kaynakların muhtelif bakımlardan ne kadar mühim olduğu, bu yazmanın geniş bir tavsif ve tahlilini yaptığımız zaman görülecektir. Yeni kaynak telâkkisi hakkında en geniş ve orijinal görüşleri ileri sürmüş olan büyük âlim Fuad Köprülü bile (*Anadolu, Selçukluları Tarihinin yerli kaynakları*. Belleten. XXVII) biyografi lûgatlarının tarihî kaynak olarak ehemmiyeti üzerinde hiç durmamıştır.

⁵⁴ İbrahim b. Muhammed el-Hamevî el-Bagavî adlı şeyh, Bağşur (bk. Le Strange 413, 415) yolunda 548 yılının Cemâziyül-evvel (Temmuz-Ağustos 1153) de ölü olarak bulunmuştur. Oğuzlar'ın üzerine hücumu üzerine korkudan öldüğü söylenmiştir. Oğuzlar'la Amuderya ötesinde olan savaş tabiatıyla, bu tarihten sonra olamaz. Savaş yerinden Herat ile Merv ür-Rûd arasında bulunduğunu bildiğimiz Bağşur şehrine kadar kaç ayda geldiklerini kati olarak tayin edemediğimizden, savaşın bu ölüm hadisesinden kaç ay önce olduğunu çıkaramıyorsak ta, üç aydan da fazla olamayacağı tabiidir. Bu hadise, Suriye'de Zül-ka'de (ocak 1154), ayında duyuldu (İbn-ül-Kalânîsî nşr. Amédroz, Leyden 1908 s- 325).

⁵⁵ bk. Fuad Köprülü, *Yıldırım Beyazd'ın Esareti ve intiharı hakkında*, Belleten II 598 (galiba Handmîr'e istinaden. Bk. *Ravzat üs-safa*, Bombay tabı IV 94)

⁵⁶ Bk. XI 116

Oğuz şeflerinin kendi kuvvetlerini tertip tarzı, harp tabiiyeti ve nihayet savaşın ceryanı hakkında Sıbt İbn-ül - Cevzî'de oldukça geniş malûmat bulmaktayız. Ona göre, yukarıda tarif ettiğimiz yere çadırlarını kuran Oğuzlar mal ve hayvanlarını bu çadırların etrafına "sur gibi,, dizmişler ve çadırların aralarında kapı vazifesini görmek üzere boşluklar bırakmışlardır. Bu boğazdan giren Sancar ordusu askerlerinin attıkları oklar çadırlara, develere ve atlara isabet etmekte, fakat Oğuzların attıkları oklar atlılara çarpmaktadır. Sancar muhafız kuvvetleriyle boğazda durmakta ve neticeyi beklemektedir. Hücuma geçen Oğuzlar, Selçuklu ordusunu püskürtmüşlerdir. Sancar ordusunun büyük kısmı öldürülmüştür. Sağ kalanlar boğaza doğru kaçmışlarsa da, Oğuzlar yetişerek oraya varmadan yok etmişlerdir⁵⁷." Verilen bu malûmat, Türklerin muharebe usullerine uygun olduğundan, umumiyetle doğru olarak kabul edilebilir. Hattâ Selçuklu ordusunun tamamıyla yok edildiği hakkındaki ifadeyi de kabul etmek mümkündür⁵⁸.

Bu isyan hareketinin en büyük neticesi, şüphesiz, imparatorun, Sancar'ın Oğuzlar eline esir düşmesi⁵⁹ ve bu suretle büyük Selçuklu imparatorluğunun filen - geçici de olsa - sona ermesidir. Oğuzlar'ın da beklemedikleri bu neticenin elde edilmesi, meselenin mahiyetini çok değiştirmiştir: Varlıklarını korumak için meşru Sultana karşı savaşmak zorunda kalmış olan Oğuzlar, âsi durumunda iken, imparatoru ellerinde bulundurmaları dolayısıyla, birden bire Selçuklu imparatorluğunun başına geçmişlerdir. Gerçekten, esir alınınca ve esirlik hayatında Oğuz şeflerinin kendisine karşı - zahirî de olsa - hareket ve muamelelerinden onun şahsında Selçuklu imparatorluğunun devam ettiği fikrini taşıdıkları görünüyor⁶⁰. Onların iddialarına göre, imparator, Selçuklu ordusu kumandanlarının tesir ve nüfuzları yerine, kendi tesir ve nüfuzları altına

⁵⁷ *Sıbt*. XI 223 a. Hasan Yezdî'ye göre, Selçuklu Ordusunun bir kısmı da kaçarken nehirlerde boğulmuştur (20 a). Ayrıca bk. *İsfehâni*, 282.

⁵⁸ Aşağıda göreceğimiz gibi, başka bir hükümdar seçerek Oğuzlar'a karşı cephe alan Sancar ordusu mensupları, bu savaşa iştirak etmemiş olanlardı.

⁵⁹ Sancar'ın harp meydanında mı, yoksa payitaht» Merv'e kaçtıktan sonra mı esir edildiği meselesi şüphelidir. İbn - ü l - Esîr'deki bir rivayeti ele alan Barthold, bu ikinci şekli kabul eder görünmektedir (bk. *Turkestan* 329, not 1). Halbuki elimizdeki yeni malzemeye göre, buna imkân yoktur. Zira bu takdirde Belh'de Oğuzlar'a ikinci bir savaş verdiğini kabul etmek lâzımdır. Halbuki buraya uğramış olsalardı, Sem'ânî'nin böyle bir kültür merkezinde ya öldürüldükleri — yahut önlerinden kaçan — bir şeyhinden bahsetmesi gerekirdi. Sonra İbn - ü l - Esîr'in (XI 119) Merv'i ilk yağma tarihi olarak verdiği Cemaziyül-eyvel ayı çok erkendir. Çünkü bu sırada Oğuzların henüz şehri işgal etmediklerini yukarıda gördük (bk, not 53).

⁶⁰ Esir alınca, Oğuz büyüklerinin atlarından inerek önünde yer öpmeleri (bk. *Sıbt*, XII 223 a), tahtına oturtmaları (İbn - ü l - Esîr X 119) v. s. bunu göstermektedir. Bu hususta, daha ciddi bir delil de «Oğuz istilâsi ve neticeleri» adlı yazımızda belirteceğimiz gibi, Sultan Sancar öldükten sonra adına sikke bastırmakta devam etmeleridir. Meselenin garip tarafı, başlangıçta Sultan Sancar'ın da buna inanmış görünmesidir. İbn - ü l - Esîr'e göre, Merv'de kendisine ifeta'da

girmiştir⁶¹. Fakat onların bu telâkkisi ve meydana gelen yeni durum, gerek Selçuklu imparatorluğu askeri ve sivil teşkilâtı mensupları, gerek tâbi devletler, gerekse hattâ İran halkı tarafından kabul edilmemiştir⁶².

Görülüyor ki bu Büyük Selçuklu imparatorunun siyaset sahnesinden fiili olarak çekilmesiyle, kendisinin şuurlu ve plânlı siyaseti sayesinde muhafaza etmeğe çalıştığı kuvvet muvazenesinin, böyle birden bire denecek şekilde değişmesiyle ortaya yeni birtakım meseleler çıkmıştır. Oğuzlar'ın bütün bu meseleler karşısında aldığı tedbirleri, fetih ve istilâ hareketlerini, nihayet âkibetlerini - doğurduğu neticeleriyle birlikte - başka bir yazımızda ele alacağız.

bulunmasını isteyen Oğuz şeflerinden Bahtiyar'a, burasının payitaht olduğunu ileri sürerek "ikta"nın câiz olmadığını söylemiştir. Bahtiyar'ın onun bu sözlerine gülmesi, hakikî vaziyetini idrâk ettirmiş, başından tacı atarak, Merv *hânkâfi*'nda sultanlık (*el-mülk*) yapma yacağına tevbe etmiştir (XI 117).

⁶¹ Bk. Sibt, aynı yer. Bu takdirde, ayrıca ele alacağımız, demir kafese koyma tedbirinin, Sultanın kaçmak teşebbüsünün sezilmesinden sonra alındığı akla gelebilir.

⁶² Sancar esirlik hayatı yaşarken, Oğuzlar'a karşı yapılan savaşa iştirak etmemiş kumandan ve askerlerinin, ayrıca göreceğimiz gibi, başka birini hükümdar seçmeleri (şimdilik bk. Barthold, *Turkestan* 330 ; bu aynı zamanda Sancar'm kurtulmasından veya kurtarılmasından da ümitlerini kestiklerini gösterir) imparatorluğu yıkmak için hiçbir fırsatı kaçırmıyan Atsız'ın, esir meşru imparatorun müdafiacısı olması (Barthold, aynı yer) bunu gösterir.